

ВІДГУК

опонента, доктора психологічних наук, завідувача кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка

Литвиненко Олени Олександрівни

на дисертаційне дослідження Павленко Марини Сергіївни на тему:
«Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів», подане на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 053 Психологія

Актуальність зазначеної теми впливає з того, що проблема мобінгу є поширеною у сучасному суспільстві. В Україні останніми роками було зроблено досить багато для реформування сфери захисту прав дітей та охорони дитинства, зокрема, розвинуто інституції соціально-правового, цивільного та сімейного захисту дітей, захисту дітей від домашнього насильства і булінгу. Таким чином, актуальність проблеми, її недостатня розробленість, об'єктивне соціально-педагогічне вивчення механізмів і факторів розвитку мобінгу серед учнів середніх класів, а також розробка відповідних ефективних профілактичних програм є актуальними і своєчасними.

Дисертаційна робота М. Павленко присвячена вирішенню актуального наукового завдання – експериментальному вивченню прояву мобінгу та обґрунтуванню психологічних особливостей його профілактики серед учнів середніх класів. Авторкою розроблена та апробована програма психологічної профілактики мобінгу.

1. Актуальність теми дослідження та її зв'язок з науково-дослідними темами.

У науковій роботі проаналізовано соціально-педагогічну та психологічну проблему сучасності - мобінг. Вона розкриває сутність, основні причини та форми цього явища, визначає ключові риси мобінгу, проводить аналіз основних механізмів його розвитку, описує рольову структуру мобінгу та розглядає наслідки для всіх учасників явища. Визначена тема віддзеркалює соціальні проблеми сучасного суспільства та міжособистісної взаємодії у освітньому середовищі.

Результатом роботи, що викликає інтерес, є те, що психологічна складність феномену мобінгу визначила різноманітність емпіричних і теоретичних підходів до його дослідження. Структура роботи відповідає меті дослідження та поставленим у ньому завданням, аналіз її за розділами дозволив виділити основні наукові результати, отримані здобувачкою у ході дослідження, які характеризують теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи.

У дисертації авторка пояснює, що проблема розуміння феномену мобінгу є досить широкою та узагальнюючою, оскільки вона вивчається в різних наукових сферах (у психології, соціології, педагогіці, конфліктології тощо). Аналіз наукових праць засвідчив, що останнім часом можна спостерігати підвищену увагу наукового світу до теми насильства, цькування та мобінгу в освітньому середовищі. Дослідження теми психологічних особливостей запобігання мобінгу має велике соціальне та психологічне значення, адже поширюється серед дітей та підлітків та може мати серйозні наслідки для фізичного і психічного здоров'я, а також негативний вплив на їхню академічну та соціальну адаптацію.

В результаті дослідження М. С. Павленко були сформульовані та обґрунтовані теоретичні та практичні положення: психологічний зміст та основні причини виникнення мобінгу, його різновиди та наслідки для жертв, осіб, які здійснюють насильство, та спостерігачів; роль впливу групи однолітків на дії учнів середніх класів, для яких важлива спільність та потреба у взаємозалежності, що пов'язано з формуванням групової ідентичності в підлітковому віці; розподіл ролей в ситуації мобінгу, яка обумовлюється самооцінкою (рефлексією) власної поведінки, соціальним прийняттям або неприйняттям та соціальним статусом учнів.

Наступним положенням, яке було сформульоване в результаті дослідження стверджує, що учні, які мають прояви тривожності, агресії та обирають неконструктивні моделі поведінки під час конфліктних ситуацій, мають показники порушення самооцінки, займають позицію ізольованого або відторгнутого в учнівському колективі та у подальшому стають учасниками (агресорами або жертвами) мобінгу у закладі освіти. На основі проведеного теоретико-методологічно дослідження визначено поняття «мобінгу» як феномену порушень у поведінці дитини, спровокованими індивідуальними та соціально-психологічними особливостями особистості, диференційованими в залежності від чинників впливу.

Результати дослідження можуть сприяти врахуванню психологічних особливостей запобігання мобінгу під час розробки закладами освіти внутрішніх політик та правил поведінки закладу, котрі матимуть на меті підтримання психологічного благополуччя дітей та формування безпечного освітнього простору.

Повний обсяг роботи становить 313 сторінок друкованого тексту, з них основний текст – на 268 сторінках. Список використаних джерел містить 183 найменування, з них 49 – іноземними мовами на 18 сторінках. Обґрунтованість наукових положень та висновків дисертації базується на детальному аналізі джерел, чіткій постановці задач дослідження і

використанні сучасних методів. Достовірність результатів дисертації підтверджується їх апробацією на міжнародних і національних наукових конференціях, а також їх впровадженням. Матеріали дисертаційного дослідження впроваджено у процес викладання психологічних дисциплін та практичних занять кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Державного університету інфраструктури та технологій; кафедри теоретичної та консультативної психології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова; навчальний процес Ліцею міжнародних відносин № 51 та під час проведення вебінарів соціально-психологічної тематики Центру професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва.

2. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Хмельницького національного університету (протокол № 5 від 26.10.2017 року). Нормативну базу дослідження становили такі документи: Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», Наказ МОН України № 1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» та Порядок реагування на випадки булінгу (цькування), Наказ МОН України № 293 від 26.02.2020 р. про План заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти.

3. Найбільш суттєві наукові результати, що містяться в дисертації.

Дисертаційна робота М. С Павленко є систематичним і послідовним дослідженням. Основні результати дослідження викладені в трьох розділах дисертації. У вступі до дисертації представлено актуальність теми, об'єкт, предмет дослідження, сформульована мета та завдання, що цілком відповідають обраній проблематиці та змістовно розкриваються як у теоретичній, так і в емпіричній частинах роботи. Уваги заслуговує наукова новизна та практична цінність отриманих результатів. Наведені відомості щодо апробації роботи, особистого внеску та публікацій якісно доповнюють наукове дослідження. Розкриваючи основний зміст дисертації, авторка у її розділах послідовно виклала матеріал дисертації відповідно до мети та поставлених завдань.

У першому розділі «*Теоретико-методологічні підходи до визначення феномену мобінгу*» проведено аналіз теоретичних підходів до визначення явища мобінгу, здійснено огляд психологічних аспектів мобінгу, включаючи основні причини виникнення, види, ознаки, структуру, поведінкові прояви у

взаємодії між учнями та наслідки явища для всіх учасників. В роботі вказані результати аналізу міжнародного досвіду впровадження програм психологічної профілактики мобінгу серед школярів, що може бути цінно для розробки програм та стратегій запобігання мобінгу в освітніх закладах.

Другий розділ *«Емпіричне дослідження мобінгу серед учнів середніх класів»* присвячений емпіричному дослідженню особливостей мобінгу та його проявів серед учнів середніх класів. Експериментальне дослідження дало можливість зробити висновок, що серед респондентів значна частина учнів середніх класів має прояви тривожності, агресії та обирають неконструктивні моделі поведінки під час конфліктних ситуацій, мають показники порушення самооцінки, займають позицію ізольованого або відторгнутого в учнівському колективі та в подальшому можуть займати позицію учасника (агресора або жертви) мобінгу у закладі освіти. Переживання учнями негативних внутрішніх емоцій (гніву, роздратування, непокори), які вони не вміють адекватно виражати або контролювати, тривогу та невпевненість у власних здібностях, які вказують на труднощі у спілкуванні та недовіру до інших людей, впливає на здатність до співпраці, партнерства та позитивної взаємодії. Зазначені стратегії, учні можуть використовувати як спосіб збереження або посилення свого статусу в групі, впливу на оточуючих або знищення потенційної загрози.

З метою якісної інтерпретації отриманих результатів проведено кореляційно-регресійний аналіз залежностей між показниками проведених досліджень та на його основі побудовано схему кореляційних взаємозв'язків. Результати проведення констатувального етапу дали можливість визначити основні психологічні характеристики осіб, які можуть бути кривдниками, жертвами на рівні їхньої емоційно-афективної сфери, поведінки та емоційних станів, самооцінки та структурно-рольових параметрів; емпірично встановити взаємозв'язок мобінгу з особистісними рисами (самооцінкою, конфліктністю, статусно-рольовою позицією, тривожністю, агресивністю); слугували підґрунтям для розробки програми психологічної профілактики мобінгу для учнів середніх класів, її впровадження та апробації.

Значною науковою новизною визначається третій розділ *«Програма психологічної профілактики мобінгу серед учнів п'ятих класів»* у якому подається аналіз результатів психопрофілактичної роботи, проведеної в експериментальних групах, що включає в себе оцінку ефективності заходів та їх вплив на поширеність мобінгу серед учнів. Застосування профілактичної програми підтверджено статистично значимими відмінностями результатів експериментальної та контрольної груп. Констатовано результати формульовального етапу дослідження, які вказують на

залежність розвитку схильності до проявів мобінгу серед учнів від рівня розвитку самооцінки, наявності тривожності та агресії, стратегій розв'язання конфліктів та внутрішньогрупової динаміки, вказують на ряд психологічних особливостей, які важливо враховувати при розробці стратегій профілактики мобінгу: підвищення самооцінки, що може допомогти учням відчувати себе впевненіше і менш схильними до мобінгу; робота з тривожністю та агресією через впровадження заходів з управління стресом та емоційними реакціями, розвиток самоконтролю; розвиток навичок конструктивного розв'язання конфліктів через навчання учнів спілкуванню, емпатії та навичкам співпраці може допомогти зменшити схильність до мобінгу; робота над підтриманням позитивних міжособистісних відносин у групі та вирішення проблем внутрішньогрупової конфліктності може знизити ризик мобінгу; створення педагогічних стратегій, спрямованих на профілактику мобінгу через впровадження антибулінгових програм та відкрите спілкування з учнями щодо їхніх проблем.

З'ясовано, що врахування психологічних особливостей запобігання мобінгу, можуть бути основою для розробки ефективних стратегій та програм профілактики мобінгу серед учнів та створення безпечного та підтримуючого освітнього середовища. За результатами проведення констатувального та формувального етапів дослідження, розроблено рекомендації для педагогічних працівників та батьків, що спрямовані на попередження виникнення явища мобінгу у освітньому середовищі; поради педагогічним працівникам та класним керівникам для управління класним колективом; поради для батьків у напрямку попередження розвитку мобінгової поведінки у дітей.

Висновки, які робить здобувачка, співвідносяться з поставленими завданнями, змістовно на якісному рівні узагальнення відтворюють отримані результати як теоретичного, так і емпіричного дослідження. Додатки оформлені коректно та доповнюють зміст дисертаційної роботи. Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічним обґрунтуванням його основних положень, використанням у роботі методів, адекватних меті і завданням дослідження, наскрізним характером зв'язку між етапами дослідження, репрезентативністю вибірки, відповідністю діагностичного інструментарію критеріям валідності та надійності, наявністю математичних методів для обчислювання експериментальних даних, апробацією результатів дослідження на ряді наукових та науково-практичних заходів.

Матеріали дослідження також можуть служити основою для подальших досліджень у цій області.

4. Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

При загальній позитивній характеристиці роботи можна виділити низку зауважень та пропозицій, що потребують уточнення та пояснення, а саме:

1. Незважаючи на ґрунтовний аналіз основних теоретичних підходів до проблеми дослідження мобінгу, недостатньо проясненим залишається питання щодо того, якого саме підходу дотримується авторка дисертації у своєму дослідженні.

2. У тексті відсутнє чітке визначення поняття мобінгу, як соціально-психологічного феномена. Втім, проведений теоретичний аналіз та емпіричне дослідження дають авторці достатні підстави для концептуалізації та формулювання власного поняття.

3. Для підсилення доказовості емпіричного дослідження в частині виконання статистичного аналізу доречно застосовувати спеціалізовані пакети прикладних програм для психологічних досліджень («SPSS 17.0», «SPSS 22.0» та ін.), а також додавати до тексту дисертації таблиці з результатами відповідного аналізу. Попри коректність виконання дисертанткою аналізу даних та представлення окремих його результатів, наявність відповідних відомостей у роботі не була б зайвою.

4. У роботі зустрічаються орфографічні, граматичні, стилістичні огріхи, і технічні неточності. Так, авторка вказує загальну кількість сторінок – 328, водночас згідно тексту дисертація містить 313 сторінок, з яких основний текст складає не 283, а 268 сторінок. Крім того, наявна помилка у змісті до дисертації, де зазначено що Висновки розміщені на сторінці 275, проте згідно тексту роботи знаходяться на сторінці 260.

5. Попри в цілому чітке структурування тексту дисертації, звертають на себе увагу окремі диспропорції в його структурі. Так, найбільший розділ дисертації (Розділ 3. «Програма психологічної профілактики мобінгу серед учнів п'ятих класів») має обсяг 110 сторінки, а найменший (Розділ 2. «Емпіричне дослідження мобінгу серед учнів п'ятих класів») – 52 сторінки. Відповідно, виникає сумнів щодо достатності емпіричного матеріалу для розробки на його основі інструментів цілеспрямованого психологічного впливу.

Проте, зазначені зауваження не спростовують позитивної оцінки дисертаційного дослідження, а певною мірою доповнюють об'єктивну характеристику практичної складності та значущості проблеми, піднятої та розв'язаної в ході проведеного дослідження.

5. Відсутність порушень академічної доброчесності.

Робота містить теоретичні положення та висновки, які були особисто сформульовані авторкою дисертації. Всі використані ідеї та положення

науковців у науковому дослідженні мають відповідні посилання і використовуються для підтримки авторських думок. Проведений аналіз наукових публікацій та дисертації М. Павленко свідчить про те, що вони не порушують академічної доброчесності.

6. Повнота висвітлення результатів в опублікованих працях.

Основні положення дисертаційного дослідження М. С Павленко відображені у 14 наукових працях, із них 6 наукових статей (2 - у співавторстві) - у фахових виданнях України у галузі психології, 8 публікацій - у матеріалах наукових конференцій. Дисертаційна робота має логічну структуру і складається з анотації, змісту, вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та десяти додатків.

7. Загальний висновок.

З викладеного вище можна зробити висновок, що дисертація М. С Павленко під назвою «Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів», представляє собою самостійну та завершену наукову роботу, яку виконала дисертантка особисто у формі кваліфікаційної наукової праці на правах рукопису. Наукова робота включає науково обґрунтовані теоретичні та практичні висновки, проявляє єдність у змісті та свідчить про значущий особистий внесок авторки.

Зроблені зауваження та рекомендації не зменшують наукової та прикладної цінності отриманих у дисертаційній роботі наукових результатів, а засвідчують доцільність аналізованої проблематики. Дисертаційне дослідження М. С. Павленко на тему «Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів» заслуговує на позитивну оцінку, відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами) та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022, а її авторка, Павленко Марина Сергіївна, заслуговує присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія».

Опонент:

завідувач кафедри практичної психології
Київського університету
імені Бориса Грінченка
доктор психологічних наук

Олена ЛИТВИНЕНКО

О. Литвиненко
наг. Вн
Н. Тирин
12.12.2023